AKCIJSKO RAZISKOVANJE V LUČI SISTEMSKE TEORIJE

Frane Adam

1. Uvod

Ko sta mi organizatorja poletne šole lansko poletje predlagala, da napišem referat, v katerem bi obdelal stične točke med akcijskim raziskovanjem in sistemsko teorijo, sem bil v začetku v zadregi in nisem vedel, ali bi pristal ali ne. Po krajšem razmisleku sem prišel do spoznanja, da bi bila predlagana tema lahko zanimiva, sprejel sem izziv in napisal referat. Pričujoči članek pa se vendarle precej razlikuje od referata. Ko sem namreč po nekaj mesecih spet vzel v roke referat, da bi na njegovi osnovi napisal članek, z njim nisem bil zadovoljen. Zdelo se mi je, da bi moral določene zadeve bolj izostriti in dokaj fragmentarni referat povezati v konsistentnejšo celoto. Da bi prišel do prepričljivejšega konceptualnega referenčnega okvira, sem začel študirati oz. ponovno brati nekatere tekste oz. avtorje, pri katerih sem našel polno novih in koristnih idej. Najprej moram omeniti knjigo, ki jo je napisal Willke, eden od Luhmannovih sodelavcev (Willke, 1989); zlasti instruktivna so se mi zdela njegova razmišljanja o "kontekstualni intervenciji". Pri tem izhaja iz teze, da je v samoreferenčne sisteme možno intervenirati samo na indirekten način, s tem da se jih spodbudi k bolj refleksivnemu opazovanju (in krmiljenju) njihovih učinkov na učinke okolja (konteksta). To pojmovanje pa je tudi kritika Luhmanna, saj le-ta trdi, da "za preživetje zadostuje evolucija" (Luhmann, 1981: 541), in se tako odreka možnosti (potrebi) vsakršnega poseganja v spontano delovanje (delnih) sistemov.

Kar zadeva sistemsko teorijo, sem podago za svoje razmišljanje našel tudi v pojmu interpenetracija, vendar pa ne v Luhmannovi, temveč Münchovi interpretaciji (Münch, 1984).

Za konstrukcijo mojega članka je pomembna razlaga ekspertskega sistema v članku znanega ameriškega sociologa Cicourela, še posebno, ker ga prikazuje v okviru interpretativne paradigme (Cicourel, 1989).

S pritegnitvijo novih virov sem tako poskusil (in upam, da mi je to uspelo) na novo osvetliti nekatere glavne postavke in dileme akcijskega raziskovanja, kot se kažejo z vidika sistemske teorije. Moja teza je, da gre pri akcijskem raziskovanju za interakcijo med ekspertskim in klientskim sistemom. Akcijskoraziskovalna skupina, ki je sestavljena iz predstavnikov obeh sistemov, predstavlja interpenetracijsko cono med obema sistemoma.

Na ta način lahko to razmerje opišemo s kategorialnim aparatom sistemske teorije, v katerem igrajo glavno vlogo pojmi, kot so (samo)opazovanje, refleksija, samoreferenčnost, komunikacija. Drugi del mojega izvajanja se nanaša na epistemološke dimenzije akcijskega raziskovanja, ki pridejo še posebno do izraza v luči postavk sistemske teorije.

Še nekaj terminoloških pojasnil. Akcijsko raziskovanje pojmujem kot (metodološki) pristop, v katerem se raziskovalec (ekspert) v sodelovanju z zainteresiranimi posamezniki ali skupinami kot predstavniki klientskega sistema na raziskovalni (ekspertni) podlagi loteva uvajanja organizacijskih sprememb in inovacij. Kar zadeva sistemsko teorijo, je že razvidno, da se sklicujem na Luhmannovo in Willkejevo verzijo te teorije (teorijo družbenih sistemov). Ekspertski sistem je del oz. enota znanstvenega delnega sistema in je specializiran za reševanje konkretnih, v našem primeru organizacijskih problemov. Klientski sistem (različne organizacije, institucije ali skupine) je tisti, ki percipira določen problem in išče za rešitev le-tega pomoč pri ekspertih (Susmann, Everett, 1978).

2. Akcijskoraziskovalna skupina kot interpenetracijska cona med ekspertnim in klientskim sistemom

Najprej je treba razlikovati med penetracijo (enostranskim prežemanjem) in interpenetracijo (medsebojnim prežemanjem). V prvem primeru da nek sistem drugemu na razpolago lastno kompleksnost in s tem vnese vanj kontingenco in prisilo k selekciji (Luhmann, 1985: 290), ga "kaotizira". V drugem primeru pa si oba sistema dajeta na razpolago lastno kompleksnost (Eigenkomplexität) in se na ta način medsebojno omogočata (Luhmann, 1985: 290). Pomembno je, da interpenetracija ne postavlja pod vprašaj avtonomije in samoselekcije enega ali drugega sistema (Luhmann, 1985: 291). V naslonitvi na Münchovo interpretacijo si lahko predstavljamo, da na presečišču obeh sistemov nastane cona interpenetracije v smislu posredniškega sistema, ki koordinira izmenjavo med sistemoma (Münch, 1984: 14).

Če to shemo apliciramo na akcijsko raziskovanje, ugotovimo, da predstavlja akcijskoraziskovalna skupina (akcijskoraziskovalni odbor, projektna skupina), ki je sestavljena iz predstavnikov ekspertnega in klientskega sistema, interpenetracijsko oz. posredniško cono med obema sistemoma. To pomeni, da se izoblikuje nov kompleksen sistem, katerega funkcija je transfer spoznavnih inputov iz ekspertnega sistema v klientskega ter posredovanje informacij in imunskih reakcij iz klientskega sistema v ekspertnega. Oba ta sistema tvorita relevantno in neposredno okolje akcijskoraziskovalne

skupine. Pri tem je treba upoštevati časovno komponento. Do ustanovitve navedene skupine pride potem, ko so eksperti že izbrali določene podatke o klientu in ko se je ta odločil za sodelovanje z eksperti. Važno pa je zlasti to, da bo ta skupina na določeni točki nehala obstajati, kar seveda ne velja za oba sistema. Akcijskoraziskovalna skupina je torej izrazito začasne narave. To pa ji omogoča, da je bolj odprta in senzibilna za svoje okolje, kot so trajnejši sistemi, vključno z raziskovalnimi skupinami, ki niso akcijsko usmerjene oz. ne delujejo po načelu participatornega raziskovanja. Po drugi strani pa to pomeni težave z identiteto, ali rečeno drugače, z določitvijo meje (diference) med sistemom in okoljem. Na vsak način pa lahko rečemo, da se razvijejo intenzivne rekurzivne interakcije, ki so značilnost samoorganizirane raziskovalne prakse (Hribar, 1990: 832).

Akcijskoraziskovalna skupina tako komunicira (se ukvarja) tako sama s seboj kot tudi s svojim notranjim (za ekspertni del je to ekspertni oz. znanstveni sistem, za klientski del je to njihova organizacija) in zunanjim okoljem (za eksperte je to klientova organizacija, za kliente je to znanost). Poleg tega morajo upoštevati vsaj okolje klientskega sistema - druge organizacije, politični sistem ipd. Komuniciranje s samim sabo se v literaturi po navadi tematizira kot usmerjanje skupinske dinamike (Cunningham, 1976). Gre za stabilizacijo emocionalnih in neformalnih odnosov, ki se razvijejo v skupini. Drugi elementi kognitivne in emocionalne strukture, značilni za "običajne", trajnejše raziskovalne skupine, tu zavoljo začasne eksistence akcijskoraziskovalne skupine in njene mešane sestave niso tako izraziti. V jeziku sistemske teorije bi lahko komuniciranje sistema s samim seboj označili kot samoopazovanje, kontaktiranje z okoljem pa kot opazovanje. Vprašanje pa je, kako ti posredniški sistemi izvajajo te operacije ob že omenjenem dejstvu, da imajo težave z identiteto in da težko vzdržujejo samoreferenčno zaprtost svojih operacij. (Samo)opazovanje (in opisovanje) je namreč možno - vsaj izhajajoč iz teorije - kot vzpostavljanje identitete (enotnosti) na podlagi diferenc (denimo med sistemom in okoljem). Pri Luhmannu bi zelo težko dobili odgovor na to vprašanje, pač zato, ker interpenetracijo razlaga predvsem kot medsebojno prežemanje psihičnih in družbenih sistemov in se ne ukvarja s problemom pomanjkljive intersistemske integracije in koordinacije. Pri Willkeju je ta problem v ospredju - tako govori o različnih oblikah intermediarnih in pogajalskih sistemov - toda ker uporablja Luhmannov kategorialni aparat, ne more tematizirati posebnosti teh sistemov, ki bi jih lahko opisali kot večjo odprtost do okolja ali kot fleksibilno identiteto. Kar zadeva Müncha, se njegova izvajanja gibljejo na dokaj abstraktni ali pa na razvojno-evolucijski ravni. Lahko torej ugotovimo, da gre za slepo pego v (sistemski) teoriji. Opraviti imamo z nekakšnim paradoksom, ki pa ga na tem mestu ne moremo "raz-paradoksirati".

Tudi za prakso je pomembna dilema, ali naj bodo akcijskoraziskovalne skupine kot interpenetracijske cone oz. *intermediarni sistemi strukturirane kot interakcijski ali organizacijski sistemi*. Glede na začasnost in pomanjkljivo identiteto takih skupin (sistemov) bi lahko sklepali, da gre tu za interakcijske sisteme. Toda če upoštevamo razvejanost njihovega delovanja in racionalnost, ki jo morajo investirati v ta delovanja, jih moramo pojmovati kot organizacijske sisteme oz. samo kot taki lahko dosežejo svoje cilje. Naštejmo glavne ravni delovanja:

1. kognitivna raven, kjer je v ospredju ekspertski del skupine, vendar ob sodelovanju predstavnikov klientov;
2. organizacijska raven delovanja v ožjem smislu, kjer gre za delitev dela in elaboracijo pravil vedenja;
3. emocionalno-ekspresivna raven, kjer je poudarek na usmerjanju skupinske dinamike (kot je bilo že rečeno);
4. ustvarjanje suportivnega, spremembam prijaznega okolja tako znotraj klientske organizacije kot v širši javnosti in politiki;
5. oblikovanje infrastrukture v smislu izobraževanja, dokumentacije, informacijskih centrov.

Opraviti imamo z delovanjem, ki ga v okviru interakcijskega sistema ni mogoče izvajati. Za sistem sta konstitutivna dva elementa: samoselekcija in določanje oz. ohranjanje mej. V interakcijskem sistemu je glavni selekcijski princip osebna prisotnost, ki služi tudi za določanje mej. Interakcijski sistem tako tvorijo vsi komunikacijski procesi, ki predpostavljajo prisotnost "enot", tj. oseb, ki svoje delovanje uravnavajo z ozirom na delovanje drugih. Ta sistem ima tako značilnosti, ki jih lahko opišemo kot (Kiss, 1986: 126; Luhmann 1985: 572):

- fluidnost medsebojnih pričakovanj;
- meje z okoljem so neizrazite;
- difuzno in začasno članstvo;
- obnašanje uravnava medij občutkov (simpatija-antipatija, zaupanje-nezaupanje).

Za akcijsko raziskovanje je važno naslednje: sama izmenjava mnenj o subjektivnih občutkih ne zadostuje, da bi se utrdili komunikacijski odnosi. Odločitev za osredotočenje na eno temo in ponavljanje srečanj pomeni fiksacijo pravil vedenja in diferenciranje vlog. To pa že vodi k oblikovanju organizacijskega sistema. Zanj je značilno:

- da pomeni omejitev in disciplineranje spontanega, fluktuirajočega komunikacijskega procesa;
- da ni več odvisen od neposredne prisotnosti akterjev (članstva), individualni motivi so ločeni od organizacijskih.

Iz tega izhaja, da so bistveni elementi tega sistema:
- program,
- članstvo,
- delitev dela i vlog,
- srukturiranje komunikacijskih možnosti.

Da akcijskoraziskovalni skupini bolj ustreza strukturiranje po načelih organizacije, poudarjam zaradi tega, ker se večkrat pojavljajo težnje, ki postavljajo v ospredje spontanost, nehirearhičnost, osebne občutke in doživljanja. Posledica tega pa je oblikovanje interakcijskega sistema (sicer na višji stopnji) v smislu samoraziskovanja (Mesec, 1990; Flaker, 1990). Če se akcijsko raziskovanje omeji ali sprevrže samo v samoraziskovanje, potem ima to seveda le malo opraviti z znanstveno-ekspertno utemeljeno dejavnostjo.

3. kontekstualna intervencija

Tako kot obstaja nevarnost, da se akcijsko raziskovanje zreducira na "divje" samoraziskovanje - če se akcijskoraziskovalna skupina ne strukturira v smislu organizacijskega sistema - obstaja tudi *nevarnost neustreznih in premalo reflektiranih intervencij*. V tem pogledu nam sistemska teorija ponuja nekaj pomembnih instrukcij. Najprej se zastavlja v uvodu že omenjeno vprašanje, kakšen tip intervencije je glede na kompleksno, samoreferenčno naravo sistemov sploh ustrezen in učinkovit. Koncept kontekstualne intervencije, ki ga predlaga Willke (1989: 121-138), se nanaša na indirektno, "diskretno" intervencijo v smislu "pogojevanja kontekstnih pogojev" (Willke, 1989: 129). To pomeni, da ne moremo izvajati intervencije z masovnim pritiskom od zunaj na linearno-kavzalen način, temveč samo upoštevajoč specifično operacijsko logiko sistema in njegov komunikacijski kod, ki narekuje inkrementalistični (postopni) in na "empatiji" utemeljeni pristop. Sistem v katerega interveniramo, lahko sprejme in vstavi v svojo podatkovno bazo le tiste informacije, ki so zanj smiselne in jih "razume". Da bi tak sistem lahko označili za klientski, mora sam percipirati motnjo ali problem in iskati pomoč pri ekspertih.

Kontekstualna intervencija je povezana z refleksijo in diskurzom (Willke, 1989: 136). Refleksija se nanaša na "sposobnost opazovanja in produktivne predelave eksternih učinkov specifične identitete ter šele odpira možnost, da sistem vzpostavi distanco do samega sebe in preveri svoj operacijski način glede na možne kompatibilne alternative" (Willke, 1989: 136). Sistemi, ki so fiksirani na svojo identiteto, občutijo vsak poseg od zunaj kot tujek in

riziko, zato ga skušajo z imunsko reakcijo odstraniti. Vsaka intervencija s strani ekspertnega sistema mora s tem računati, še posebno, ker intervencija tudi za ta sistem predstavlja tveganje, in sicer v obliki neintendiranih posledic. Da bi se ta tveganja zmanjšala in da bi sploh lahko prišlo do smiselne in učinkovite intervencije, je potrebno spodbujanje refleksije in samoučenja pri obeh sistemih tudi z oblikovanjem diskurza (dialoga), v katerem akterji sami opredelijo pravila interakcije. Za to pa je nujno oblikovanje intermediarnih, pogajalskih sistemov, ki naj bi bili značilnost "civilizirane evolucije" (Willke, 1989: 137). Tu se lahko navežemo na pojmovanje akcijskega raziskovanja kot interakcije med ekspertnim in klientskim sistemom, ki je institucionalizirana v akcijskoraziskovalni skupini in se konstituira kot interpenetracijska cona v smislu intermediarnega sistema, v katerem poteka "diskurz".

Opozoriti pa je treba na še eno okoliščino, ki v sistemski teoriji ni posebej obdelana. Gre za dejstvo, da so ekspertni sistemi vseh vrst specializirani za opazovanje oz. opazovanje (samo)opazovanj drugih (klientskih) sistemov. To pomeni, da bi morali razpolagati z večjo sposobnostjo refleksije oz. (samo)opazovanja kot drugi sistemi. To pa je povezano z določenimi metodološkimi in epistemološkimi implikacijami.

O smiselni in uspešni kontekstualni intervenciji govorimo tedaj, ko se izkaže, da je klientski sistem sposoben svoj informacijski kod preoblikovati tako, da je možna navezava (v nem. Anschliessbarkeit) na informacije, ki jih generira ekspertski sistem, in obratno. V tem okviru se tako vzpostavijo pogoji za avtopoezo.

4. Epistemološke in metodološke implikacije

Teza, da so ekspertni sistemi specializirani za opazovanje drugih sistemov, še ne pomeni, da predstavljajo Arhimedovo točko, s katere bi bilo mogoče celostno in objektivno zajeti realnost. Že iz dosedanjega izvajanja nekako izhaja dvoje: prvič, ti sistemi so kot opazovalci vključeni v polje opazovanja (celotno družboslovje je v tem smislu "opazovanje z udeležbo"), in drugič, opazovanje predpostavlja samoopazovanje.

Luhmann pravi s tem v zvezi tole: "Menim, da je ta figura samoreference, se pravi vključitev opazovalca in instrumentov opazovanja med same predmete opazovanja, specifična lastnost univerzalnih teorij, ki je v staroevropski tradiciji ni mogoče opaziti. V tej gre vselej za opazovanje od zunaj, ad ekstra, na primer s posredovanjem subjekta. Reči hočem: klasična logika in klasična ontologija sta vselej predpostavljali zunanjega opazovalca,

ki je bil v položaju, da opazuje ali napačno ali pravilno, se pravi dvovalentno: nista pa pomislili, da se mora ta opazovalec, da bi opazoval dejanskost, tudi sam opazovati" (Luhmann, 1990: 805). Tu se avtor citata navezuje na interpretativno paradigmo, katere prototipska metoda (instrument) je opazovanje z udeležbo. Če akcijsko raziskovanje umestimo v ta okvir (Adam, 1982, 1990), potem lahko rečemo, da ima ta pristop vgrajene mehanizme, ki odgovarjajo epistemološkim predpostavkam teorije družbenih sistemov. Na to nas opozarja tudi avtor, ki akcijsko raziskovanje povezuje z analizo družbenih gibanj - po njegovem mnenju "'realnost', o kateri govori raziskovalec, ni nič drugega kot 'konstruirana celota' v cirkularni interakciji s svojim 'predmetom'" (Melucci, 1991: 47).

Iz omenjene interperspektivne paradigme izhaja tudi Cicourel, ko analizira pomanjkljivosti klasičnih ekspertnih sistemov, ki slonijo na algoritmičnem, od konteksta osvobojenem, formalnem modeliranju, in ugotavlja, da ne ustrezajo zahtevam ekološke validnosti (Cicourel, 1988: 117). Model ekspertnega sistema, ki ga predlaga kot rešitev - temelji pa na ideji proceduralnega načina pridobivanja oz. generiranja podatkov (v nasprotju z deklarativnim) - je zelo blizu metodološkim postavkam akcijskega raziskovanja kot posebni obliki ekspertnega sistema pa tudi ideji kontekstualne intervencije.

Literatura

Adam, F. (1982), *Kvalitativna metodologija in akcijsko raziskovanje*, Časopis za kritiko znanosti, št. 53-54, Ljubljana

Adam, F. (1990), *Akcijsko raziskovanje in uporabnost družboslovnega znanja*, v: *Akcijsko raziskovanje v vzgoji in izobraževnju*, Pedagoški inštitut, Ljubljana

Cicourel, A. (1988), *Družboslovno merjenje kot oblikovanje ekspertnih sistemov*, Družboslovne razprave, št. 6, Ljubljana

Cunningham, B. (1976), *Action Research: Toward a Procedural Model*, Human Relations, št. 3

Flaker, V. (1990), *Prispevki k slovarju akcijskega raziskovanja*, v: *Akcijsko raziskovanje v vzgoji in izobraževanju*, Pedagoški inštitut, Ljubljana

Hribar, T. (1990), *Znanost v okviru sistemske teorije*, Nova revija, št. 96-99, Ljubljana

Kiss, G. (1986), *Gründzüge und Entwicklung der Luhmannschen Systemtheorie*, Enke V., Stuttgart

Luhmann, N. (1985), *Soziale Systeme*, Suhrkamp, Frankfurt

Luhmann, N. (1990), *Arhimed in mi* (intervju), Nova revija, št. 96-99, Ljubljana

Melucci, A. (1991), *Oslobođenje ili smisao*, Sociologija, št. 1-2, Beograd

Mesec, B. (1990), *Vrste akcijskih raziskav*, v: *Akcijsko raziskovanje v vzgoji in izobraževanju*, Pedagoški inštitut, Ljubljana

Münch, R. (1984), *Struktur der Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt

Susmann, G., Everet, R. (1987), *An Assesment of the Scientific Merits of Action Research*, Administrative Science Quaterly, št. 4

Willke, H. (1989), *Systemtheorie der entwickelten Gesellschaften*, Juventa V., Weincheim in München